

La Casa de Ramaders de Saragossa a l'Edat Mitjana: trajectòria juridicoinstitucional, social i econòmica (segles XIII-XV)*

José Antonio Fernández Otal
Universitat de Saragossa

Historiografia i estat de la qüestió

A la introducció de la meua tesi de llicenciatura (1988), dedicada a la Història de la Casa dels Ramaders de Saragossa a finals del segle XV, deia que el formidable esforç dels ramaders aragonesos, i concretament dels de Saragossa, per aprofitar el medi geogràfic allà on els fos propici, desplaçant els animals fins a paratges recòndits i heterogenis, generà des dels orígens d'Aragó una destacable activitat econòmica i comercial, uns costums i unes tradicions entroncats amb l'univers pastorívol i unes institucions i una normativa foral privatives en matèria pecuària.¹

Els ramaders establiren vincles socioeconòmics entre ells, amb la pagesia i amb els estaments privilegiats —monarquia, noblesa, oligarquia urbana— que dirigiren l'expansió ramadera a través de les noves terres arrabassades a l'Islam des del segle XI, i la potenciaren durant segles. Sovint hagueren d'enfrontar-se als pagesos a causa de les exigències de l'activitat pecuària, i amb el temps es multiplicaren les tensions i les lluites per la terra i pels «ademprios» comunals, per la qual cosa de vegades les parts

* Aquest article és una síntesi de la meua tesi doctoral, becada pel Consejo Asesor de Investigación del Gobierno de Aragón (D.G.A.), *La Casa de Ganaderos de Zaragoza en la Edad Media. Aportación a la Historia Pecuaria del Aragón Medieval (siglos XIII-XV)*. Saragossa: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Zaragoza, 1996, 3.254 p. Es troba editada en format de microfítxes. Fou presentat originalment com a una comunicació al IV Col·loqui d'Història Agrària, *Història de la ramaderia i la veterinària als Països Catalans* (maig de 1977), organitzat pel Centre d'Estudis d'Història Rural del CEHI de la Universitat de Barcelona. La versió catalana que avui presentem ha estat traduïda per Vidal Solé Lamarca.

1. J. A. FERNÁNDEZ OTAL. *La Casa de Ganaderos de Zaragoza. Derecho y transhumancia a fines del siglo XV*. Saragossa: Institución Fernando el Católico, 1993; ID. *Documentación medieval de la Corte del Justicia de Ganaderos de Zaragoza*. Saragossa: Institución Fernando el Católico, 1994. (Fuentes Históricas Aragonesas; 21).

en litigi recorregueren a solucions jurídiques pactades. En la clara interrelació del binomi camp-ciutat, els ramaders també s'hagueren d'adaptar a l'àmbit urbà, àvid de productes, abastant les carnisseries i sobretot els mercats tèxtils i pel·leTERS. La seva participació en els processos de comercialització i exportació de la llana cap als països limítrofs creà gran poder i riquesa. Ja vaig afirmar llavors que era de rigor reconèixer en els ramaders un dels fonaments bàsics de la trajectòria històrica d'Aragó.

Recentment, a la tesi doctoral, he pretès, d'una banda, recuperar la memòria històrica de la Confraria de Sant Simó i Sant Judes dels Ramaders de Saragossa durant un període prolongat, és a dir, des dels orígens, a les albors de la Reconquesta, fins a l'època dels viatges transoceànics; i, de l'altra, imbricar el seu trajecte històric en el de la Corona d'Aragó i, en la mesura que podia, en l'àmbit pecuari de l'Europa Medieval.

Així doncs, he rememorat els antecedents ramaders de la Vall de l'Ebre previs als temps de la Reconquesta i he estudiat la ramaderia de l'etapa repobladora a Aragó, la gènesi de la Casa de Ramaders de Saragossa com a confraria pastorívola al segle XIII sota l'advocació dels sants Simó i Judes i la seva evolució, transcendència i imbricació institucional, jurídica, social, econòmica i cultural al Regne i a la Corona d'Aragó durant els segles XIV i XV. Igualment, he presentat una anàlisi comparativa amb la resta d'organitzacions ramaderes i pastorívoles de l'Aragó medieval,² així com amb les d'altres estats coetanis, especialment amb els altres «Ligallos» de la Corona d'Aragó, l'«Honrado Concejo de la Mesta» de Castella i la Duana de bestiar transhumant de la Pulla (*Dogana della Mena di Pecore di Puglia*), reorganitzada pel rei Alfons V d'Aragó l'any 1447 en el conquerit Regne de Nàpols. He analitzat el fenomen de la ramaderia estant-transhumant entre la Conca de l'Ebre —pobra en pastures— i les Valls Pirinenques i Ibèriques —riques en pasturatges—, així com la progressiva formació, construcció i consolidació d'una densa infraestructura material pecuària, amb la fixació de vies pecuàries, manteniment d'abeuradors (basses, accés a sèquies) i descansadors, i l'acotament de deveses i boverals en molts nuclis de població, amb una reglamentació jurídica particular. He aprofundit, especialment seguint la línia iniciada en les meves anteriors publicacions, en la condició socioeconòmica dels ramaders i els pastors saragossans, els seus vincles amb estaments privilegiats, la permanent conflictivitat amb la pagesia, la interrelació entre l'àmbit rural i l'urbà, la participació del sector ramader en l'abastament a les carnisseries i les botigues urbanes, i el seu protagonisme en l'important comerç d'exportació de llana cap a l'exterior del Regne, en direcció al Mediterrani.

El protagonisme de Saragossa, capital política i econòmica del Regne, fou clau en aquests aspectes i l'estudi de la ramaderia saragossana, sintetitzada en la Casa dels

2. Comunicació inèdita presentada al *IV Col·loqui d'Història Agrària* del CEHI titulada «Ligallos, Juntas, Mestas y Casa de Ganaderos de Aragón. Aproximación a su estudio histórico».

Ramaders, ajuda a explicar gran part dels ressorts de l'economia pecuària del Regne a causa de les imbricacions que mantenia amb la resta del país aragonès. Tot i això, fou necessari partir de la gairebé inexistència de monografies d'àmbit espacial i cronològic concret, com assenyalà el professor José María Lacarra ja fa quatre dècades.

La ramaderia, i més concretament la transhumància, té un significat molt especial en la història dels antics regnes hispànics, com els de Lleó i Castella. Hi ha una copiosa historiografia, i de gran transcendència, tant a Espanya com a altres països, i investigadors de diverses procedències hi han posat una gran atenció, fet que no ha succeït a Aragó. Certs autors foranis han marcat la pauta historiogràfica i han establert corrents, com ara Fribourg, Klein, Pastor i Bishko, i també espanyols com Sánchez-Albornoz i Mínguez, que han mostrat que la ramaderia llanera ha estat una força motriu per a l'expansió territorial castellanolleonesa.³

Fins a l'època de la Il·lustració foren molt pocs els autors que es referiren amb rigor a la ramaderia saragossana. És estrany que Jerónimo Zurita, l'il·lustre historiadore i cronista del regne d'Aragó, ni tan sols no mencionés la Casa de Ramaders de Saragossa. Qui sí ho va fer més tard fou el Cronista oficial del Regne, Jerónimo Martel, l'any 1602, amb un magnífic tractat jurídic sobre *El modo de proceder en la corte del Justicia de Ganaderos de Zaragoza*, tribunal que coneixia molt bé perquè ell mateix era ramader i lloctinent del citat Justicia de Saragossa; en aquest tractat rememora molts privilegis, plets i sentències judicials, i dona profuses notícies dels usos ramaders i de les infraestructures d'abeuradors, passos i cabanyars, deveses i vedats de la Casa de Ramaders de Saragossa en els períodes medieval i modern. Per aquests motius vaig consultar la seva obra amb un gran interès.

A Espanya, entre els segles XVIII i XIX, es generà una agra polèmica contra la Mesta castellana sobre el sistema econòmic agroramader, i el mateix succeí a Itàlia amb la Duana del Tavoliere, de manera que es va culpar la *Dogana della Mena delle Pecore* de tots els mals del país en relació al retard agrari. La Casa de Ramaders de Saragossa també ha arrossegat fins avui la seva particular «llegenda negra». L'il·lustre economista i il·lustrat aragonès Ignacio Jordán de Asso, referint-se, l'any 1798, a la productivitat de la terra a Saragossa, parlà de la trajectòria i de la importància històri-

3. Vegeu en aquest sentit A. MALALANA. «La transhumància medieval castellana: aproximación historiogràfica». *Hispania. Revista española de Historia*, núm. 175 (1990), p. 779-791 i E. RODRÍGUEZ-PICAVEA. «La ganadería en la Castilla medieval. Una revisión historiogràfica». *Medievalismo. Boletín de la Sociedad Española de Estudios Medievales*, núm. 8 (1998), p. 111-152. Bona mostra de l'interès per l'estudi de la ramaderia —sobretot la castellana— ha estat el «Seminario de Investigación, Historia y Arqueología medieval» de la «Casa de Velázquez», prestigiós centre d'investigació francès a Madrid, dedicat a *Aspectos del pastoreo en la Península Ibérica* (15-16, gener, 1996), coordinat pels professors P. Cressier i J. Gómez Pantoja. Una objecció per part meua, que ja vaig manifestar quan es desenvolupava, és la falta de ponències dedicades a les Corones d'Aragó, Navarra o Portugal en època medieval.

ca de la Casa de Ramaders de Saragossa i la vinculà a la del «sinistre» Privilegi dels Vint, judicant-ne durament l'aplicació i exemplificant-ne la influència perjudicial en la destrucció de la població de Castellar l'any 1466, i altres penosos episodis. En el *Diccionario histórico-geográfico-estadístico* de l'any 1948, Pascual Madoz es va fer ressò de la importància de la ramaderia saragossana (entrada «Zaragoza»).

Al segle XX, la historiografia sobre la Casa de Ramaders de Saragossa s'ha reduït a l'obra del jurista Manuel Marín y Peña, el qual va publicar, l'any 1929, la primera i última monografia sobre la Casa dedicada al règim jurídic. En l'àmbit de la Història del Dret la bibliografia sobre la ramaderia aragonesa en general és més abundant, amb mencions esporàdiques a la Casa de Ramaders. Manuel Marín y Peña indicà que no aspirava a abraçar tots els aspectes de la història de la Casa, sinó únicament els trets fonamentals de la seva organització jurídica, que són l'estructura corporativa, el règim de pasturatge i la jurisdicció privilegiada, per la qual cosa no tracta d'aspectes econòmics.

Abans, únicament dos investigadors havien tractat sobre aquesta institució: d'una banda, el jurista saragossà Juan Moneva y Puyol, que l'any 1914 va escriure una brevíssima *Noticia Histórica* com a pròleg als estatuts de la Casa de l'any 1915. L'altra font de notícies fou la història de la Mesta castellana publicada per Julius Klein. A través de comparacions amb la institució castellana, en molts passatges de l'obra se citen modalitats de l'estructura jurídica de la Casa de Ramaders. L'autor nord-americà recopilà documentació a Saragossa, a l'arxiu de la Casa, entre 1912 i 1914, i difongué una interpretació força ajustada del que fou la Casa, tot i que es tractava tan sols d'un element de comparació amb el nucli del seu estudi. Com molt bé ha assenyalat el professor Isidro Sierra, l'estudi de documents no castellans i més especialment aragonesos enriqué la visió de Klein.⁴

Klein s'adonà que a Aragó hi havia organitzacions ramaderes que complien finalitats similars, tot i que amb una estructura, uns privilegis, etc. diferents i en molts casos amb més antiguitat documentada, que, com les organitzacions locals integrades a l'«Honrado Concejo», ordenaven autònomament l'aprofitament de pastures, organitzaven la transhumància, comercialitzaven els productes ramaders, defensaven els seus privilegis, tenien cura de les infraestructures pecuàries, etc. i explotaven igualment les races autòctones de ramat i algunes de forànies. L'investigador nord-americà fou un dels primers que va investigar aquesta dualitat ramadera espanyola propiciada per l'existència dels dos grans regnes, Aragó i Castella, comparant i discutint les diferències entre els diferents sistemes. A tall d'exemple, recordem l'estudi diferencial que realitzà entre l'Alcalde lliurador de la Mesta i el Justícia de ramaders

4. I. SIERRA ALFRANCA. «Homenaje a Julius Klein (1886-1961) en el centenario de su nacimiento y vigésimo quinto aniversario de su muerte». Dins: *II Conferencia Mundial del Merino*. Madrid, 1986, p. 385-392.

de Saragossa, que era un càrrec molt més complet i que «unia els aspectes judicials amb els administratius».

Ja l'octubre de 1980, quan se celebraren a Tarassona les III Jornades sobre «El estado actual de los estudios sobre Aragón», la professora Isabel Falcón incidia, de forma concisa però contundent, en el buit historiogràfic sobre l'activitat pecuària, tan important en l'època medieval aragonesa. Fins llavors el tema havia cridat una certa atenció entre els historiadors que n'havien constatat la pràctica inexistència d'antecedents historiogràfics. Però resultava impossible consultar els fons documentals de la Casa i s'ignorava el valor real dels continguts, per bé que es creia que eren extraordinaris. Durant dècades l'Arxiu de la Casa es mantingué dràsticament tancat als investigadors, fins que l'any 1988 començà una fase de plena obertura. Aquesta situació havia comportat un gran desconixement de la història pecuària saragossana i, per tant, valoracions una mica superficials.

Durant els anys 80 es va avançar molt. El professor Àngel Canellas publicà un inventari dels fons de l'Arxiu l'any 1982 i, l'any 1988, el *Diplomatario Medieval de la Casa de Ganaderos de Zaragoza*. L'arxiu, modernitzat, poc després va quedar catalogat i ben dotat. Per part meua, he publicat les primeres monografies sobre el seu passat medieval.

L'any 1997, a la ciutat de Saragossa es va poder veure una suggerent i atractiva exposició titulada *La Casa de Ganaderos de Zaragoza. Ocho siglos en la Historia de Aragón* (Palau del Justícia d'Aragó, 6 de febrer-9 de març de 1997), la primera dedicada a aquesta associació ramadera en la seva llarga història, amb un bell catàleg i textos de diversos autors. Fou organitzada per la Fundació «Casa de Ganaderos de Zaragoza» i el «Justiciazgo de Aragón», amb el mecenatge d'Ibercaja. Va ser una bella ocasió per acostar-se a l'extraordinari llegat històric ramader d'aquesta associació aragonesa.

La gènesi de la saragossana Confraria dels sants Simó i Judes

Davant d'un medi natural hostil i condicionador de l'hàbitat humà i de la ramaderia, els aragonesos, i en concret els saragossans, a partir de la reconquesta de la Vall de l'Ebre a principis del segle XII respongueren amb la creació d'un complex sistema d'explotació agropecuària de vegades en concordança i de vegades en antagonisme amb una rica agricultura de regadiu (localitzada a les valls fluvials centrals) i sobretot de dur secà (muntanyes i erms esteparis a gran part d'Aragó). A partir de llavors els pastors acabats d'arribar i els ramaders s'estructuraren i s'organitzaren en autònoms «ligallos», «mestas» o confraries, entre les quals destacà amb gran potència econòmica i influx social la institució de la Casa de Ramaders de Saragossa o Confraria dels

sants Simó i Judes, que des de com a mínim l'any 1229 —primera cita documental— aplegà en si mateixa l'esforç dels ramaders d'aquesta ciutat i dels seus llogarrets per criar bestiar, vendre'n la carn, la llana i els derivats i contribuir a forjar un dels pilars més importants de l'economia aragonesa durant tota la seva Història.

Cal fer al·lusió a algunes fites de la història de Saragossa i de la Casa de Ramaders. La primera afectà els veïns de Saragossa al cap de poc de ser reconquerida la ciutat: fou el fur atorgat l'any 1129 per Alfons I el Bataller, que serví per obtenir el privilegi de la «Pastura Universal» —dret de pasturar ramats pels camps comuns del regne—, a més de la potestat de prendre's la justícia pel seu compte per mitjà del «Privilegio de los Veinte». L'any 1218 fou clau, ja que des de llavors els ramaders de Saragossa disposaren per privilegi de Jaume I d'un jutge privatiu, el Justícia de Ramaders, del seu propi ofici, que entenia de causes criminals en assumptes pecuaris. L'any 1229 ja tenim constància de l'existència de la Confraria i, el 1235, els confreres obtingueren la seguretat que els seus ramats no serien molestats en cap part del regne, llevat de la prohibició de pasturar-los en les «dehesas antiguas» de Signa i de la Retuerta de Pina. L'any 1391, el Justícia de Ramaders i la Casa veieren reconeguts els privilegis pel rei Joan I, en fou reglamentat el funcionament intern i s'afegí la jurisdicció civil a les prerrogatives del Justícia de Ramaders.

El Justícia de Ramaders era el cap de la institució, amb la doble funció de cap administratiu i jutge ordinari de tots els contenciosos relacionats amb les activitats pecuàries. La persona que exercia el càrrec era designada en capítol general, davant del Justícia sortint, dels consellers i dels majordoms o de la majoria. Eren requisits obligats —com a mínim des de 1391— ser veí de Saragossa, confrare i ramader. La renovació era factible, i havien de deixar un termini de dos anys per tornar a ocupar el lloc, i s'entenia que el trànsit del Justiciat o la lloctinència a un càrrec inferior impedia la computació del bienni.

S'entreveu una relació entre la institucionalització del càrrec de Justícia de Ramaders de Saragossa —a partir de 1218— i la reforma politicoadministrativa duta a terme durant els primers anys del regnat de Jaume I el Conqueridor, quan els «tenentes» foren reemplaçats per un conjunt d'oficials reials amb el càrrec de «justícia» al capdavant de cada localitat, encarregats de l'administració d'un territori concret i delimitat, sota el guiatge del desenvolupament de l'organització municipal durant tot el segle XIII. Aquesta funció esdevingué sectorial —la ramaderia— i específica —la gent que manejava bestiar— en el cas del Justícia de Ramaders.⁵ La seva

5. El Justícia de Ramaders tenia la cort habitualment a la ciutat de Saragossa, a la Casa de la Confraria o bé a la seva pròpia, tot i que disposava d'autoritat per exercir la jurisdicció a qualsevol lloc. Els llibres que puntualment enregistraven les actuacions de la Casa de Ramaders eren dos: d'una banda, el llibre d'Actes Comuns de la Confraria i, de l'altra, el dels Actes de la Cort del seu Justícia privatiu. L'estructura de les denúncies o «apellidos» presentats pels pastors, majorsals i ramaders seguia un procediment específic, directe i sense solemnitats, i sol·licitava l'aprehensió o captura dels

funció històrica, vigent durant sis segles, fou homologable, per exemple, a la del famós Tribunal de les Aigües de la ciutat i l'horta de València, encara en vigor. Ramaderia i Agricultura, en els diferents àmbits territorials de l'antiga Corona d'Aragó, han generat els seus peculiars procediments jurídics i organitzatius en funció de les pròpies necessitats.

Tornant al fosc infantament d'aquesta assemblea pastoral, ¿existí un «ligallo» de ramaders de Saragossa al segle XII, reorganitzat més tard com a confraria? Si bé no disposem de cap prova documental, és versemblant; a finals del segle XII, per exemple, entre els privilegis del veí monestir cistercenc de Santa María de Juncerfa —llavors situat entre Saragossa i Suera— es constaten algunes prerrogatives en matèria d'organització pastorívola que recorden la dels «ligallos». Resulta encara més difícil de saber si existiren «mestas» de pastors musulmans a la Vall de l'Ebre, inclosa la mateixa Saragossa, però no seria estrany que els cristians reaprofitessin en part el model organitzatiu islàmic anterior, com van fer amb tantes altres estructures socioeconòmiques i culturals.

El naixement de la Casa de Ramaders de Saragossa (*ante quam* 1229) s'ha d'emmarcar en el context confraternal i «ligallero» de germandats i «Juntas» de viles i ciutats generalitzat per tota la Vall de l'Ebre, des de Logronyo, Tudela, Tarassona, Borja, Eixea i Tauste, Saragossa, Quinto, Casp i Alcanyís fins a Tortosa (totes amb un substrat foral comú atorgat en temps d'Alfons I el Bataller, 1104-1134), com demostra la formació de germandats municipals a les Bardenes navarroaragoneses a partir de 1204, la de ciutats i viles a tot Aragó des dels anys 20, la constitució de la Confraria dels sants Simó i Judes de la vila de Tauste —encara no datada, però probablement d'aquesta època— i la creació de la confraria de pastors de Santa Margarida a la part navarresa cap al 1230. Molts dels ramaders i pastors de Saragossa passaren a residir al flamant barri de Sant Pau, acabat d'estrenar, i resaren a les esglésies de Sant Andreu, Sant Pau, Sant Blai i Santa Maria de Portillo. El territori en el qual actuaven fou successivament ampliat pel Sud de l'Ebre abans de 1233 (d'Épila a Alcañizejo o «Alcanyís de la Huerva») i totes les muntanyes del patrimoni reial, llevat de dues deveses «antigues» (1235): la de la Retuerta de la Pina i la de *Signa*, que

béns del denunciat —la penyora com a mostra coercitiva— per rescabalar el dany, en l'lnia amb les *reintegraciones* executades segons el famós privilegi dels Vint. L'«apellido» duia implícita la compareixença del querellant davant el Justícia, l'al·legació de violència, l'exposició del fet pertorbador, la súplica, l'ofertament d'informació testimonial, la sentència i la provisió de reintegrament i l'execució d'aquesta sentència. El Justícia podia imposar i executar totes les penes previstes, incloent-hi la de mort, a diferència dels alcaldes lliuradors castellans. Entre les sentències dels justícies de la Casa que he documentat s'hi constaten penes de mort, desterrament per a deu anys, presó, desorellament, assots i exposició a la vergonya pública, a més de multes pecuniàries i embargaments. La forca de la plaça del mercat era l'escenari de l'execució, així com *la forca del Cascallo* —situada al Cascajo, terme al nord de la ciutat—, privativa de la Casa de Ramaders.

he identificat amb Senya, actual despoblat al nord de Belchite, l'ús de la qual anà a parar al monestir cistercenc de Rueda.

Després d'analitzar detingudament el fenomen confraternal de l'Europa medieval i la seva implantació entre els ramaders i pastors de la Cristiandat llatina, no he trobat cap exemple comparable a la Confraria de Sant Simó i Sant Judes de Saragossa. En aquesta dimensió de les confraries pecuàries, el seu esclat i transcendència ressalta en l'orbe medieval. Passa el mateix amb el Justícia de Ramaders. Aquest jutge, autèntic «pilar» de la condició privilegiada de la Casa —puixant fins a l'arribada de la dinastia dels Borbó— s'erigeix en una de les figures juridicoinstitucionals més peculiars i importants de la Corona d'Aragó i de l'Europa pecuària de l'Antic Règim.

Com a «ligallo» o «mesta» municipal, la Casa de Ramaders de Saragossa només té relació amb les de les ciutats castellanolleoneses, «caps» d'Extremadura: Lleó, Segòvia, Àvila, Calahorra, Sòria i Conca. Totes, inclosa Saragossa, són ciutats de la meitat Nord peninsular, de latitud similar, tot i que, a causa de la mateixa geografia, Saragossa practicava un sistema transhumant d'estiu, de Vall a Muntanya (Pirineus, Serres Ibèriques), i les altres practiquen una transhumància hivernal: des de l'alta i freda Meseta Nord o des de la Vall Alta de l'Ebre fins a les terres temperades i baixes del Sud. Aquestes «mestas» municipals castellanolleoneses són les que degueren impulsar la constitució d'una associació suprarregional, l'«Honrado Concejo de la Mesta» de Castella, per contrarestar l'oposició frontal que trobaven entre els ramaders i els agricultors de les zones de pastures d'hivern, dominades per la noblesa i els Ordes Militars, a més d'algun consistori de titularitat reial. Encara s'ha d'estudiar la trajectòria individualitzada d'aquestes «mestas» municipals, de gran interès per comprendre la dinàmica interna de la Mesta i per poder abordar la comparació amb el procés evolutiu de la Casa de Ramaders de Saragossa.

La ciutat que emparà aquesta Confraria de Sant Simó i Sant Judes actuà com una senyoria urbana, involucrada en l'ordre feudal i com a tal defensà el seu estatus i les rendes senyoriales amb energia, especialment els privilegis dels ramaders, amb el «de los Veinte» i les seves milícies capdavanteres, dirigides per capitans que també havien de defensar ramats propis.

Durant el segle XIII les diverses associacions ramaderes aragoneses articularen les respectives àrees de pastura i d'influència. La competència entre elles i la resistència de les puixants Comunitats de viles de l'Extremadura aragonesa —constituïdes per homes lliures que depenien únicament del rei— a deixar-se controlar per «senyors ramaders» de Saragossa impedí que la Casa de Ramaders de la ciutat fes el que volgués en aquelles terres. Els muntanyencs del Pirineu o els turiasonencs del Moncayo tampoc no van donar-los facilitats per beneficiar-se de camps i pastures amb tranquil·litat. A partir del 1300, els conflictes en tots aquests territoris foren continus,

llevat de determinades zones i després de firmar-se convenis i «paus» entre les parts, en la línia tradicional pactista d'Aragó. Amb tot, l'incompliment reobrí les sempre tenses relacions, tot i que la política de la Casa de Ramaders es mostrà hàbil i semblà la discòrdia interna en totes aquestes comunitats, fent-se amb voluntats i estrenyent els vincles pastorívols, personals, familiars i institucionals amb algunes de les feixes de les Valls de Tena i de Broto als Pirineus, o de les serres d'Albarrassí o de la de Gúdar, segons la pràctica de l'antiquíssim *hospicium* o règim d'hospedatge a l'estiu als ramaders de Saragossa.

Dret, fiscalitat i trajectòria institucional

Teòricament, els confreres de la Casa de Ramaders de Saragossa gaudien d'exempció tributària; tot i això, en la vida real foren pressionats arreu a pagar tributs o arbitris locals pel consum de pastures o pel pas de les seves cabanyes, en contra de llurs privilegis. El seu Justícia de Ramaders, doncs, havia d'aplicar els privilegis i exigir les degudes reparacions jurídiques i econòmiques.

Si ens fixem en els càrrecs d'Alcalde lliurador i de Lliurador Major de la Mesta castellana, les respectives funcions foren exercides, en el cas de Saragossa, de forma global pel Justícia de Ramaders de Saragossa. Els Alcaldes de la Cerraja de Terol degueren tenir també aquesta missió. A la Itàlia normanda i angevina (segle XIV) tingueren un correlat a *la bagliva*, tribunal i organització centralitzada, amb jurisdicció civil i criminal amb molta menys competència que les prerrogatives del Justícia de Ramaders de Saragossa i la seva Confraria. Al segle XV els monarques aragonesos de la dinastia dels Trastàmara refongueren aquesta tradició amb la pròpia d'Aragó i Castella i crearen el sistema *doganale*, un autèntic «filó» de rendes productives. S'ha de tenir en compte que la característica més important del magistrat de Saragossa era la independència de la Corona i la seva jurisdicció criminal i civil, fet que no succeïa amb aquests altres jutges, com ara el *Doganiere*, tot i que aquests oficis pecuaris tingueren un origen comú.

M'he preguntat si existeix un vincle especial entre la foralitat i l'aparició d'associacions pastorívols a Aragó des del segle XII, i crec que existeix una ruta de l'associacionisme pastorívol, en forma de «camí jurídic» seguit pels repobladors cristians, que duïen sarrons i samarres de pastor i amb el bagatge del Dret aragonès i la foralitat d'infançons que es donava a Saragossa. Els Furs de Saragossa es reproduïxen a Tudela, Tarassona, Borja, Eixea i Tortosa, ruta i assentament de «ligallos» i «mestas» ramaderes.

Es pot recórrer tota una «geografia de plets» durant els segles XIV i XV entre la Casa de Ramaders de Saragossa i les senyories nobiliàries i eclesiàstiques, els grans

consistoris de patrimoni reial i les Comunitats de Viles del Sud d'Aragó. La Confraria no lluità pas sola: gairebé sempre tingué el suport del consistori de la seva ciutat. Durant prop de quatre segles la ciutat i el capítol de ramaders venceren l'oposició que gairebé arreu rebia la llei d'excepció concedida per la monarquia a la cabanya de Saragossa. En totes aquestes concòrdies i litigis la ciutat s'interessà com a part afectada per la ramaderia, però no defensava el privilegi d'un determinat grup o classe social, els ramaders, sinó la prerrogativa comunal; protegia els ramaders no com a tals, sinó com a veïns. El tipus de privilegi de la Pastura Universal concedit als ciutadans de Saragossa es donà també a Castella, Catalunya o València, però destaca la fermesa amb la qual la ciutat de Saragossa i la seva Confraria defensaren durant tota l'etapa medieval i moderna el dret a la lliure pastura i l'oposició a qualsevol intent d'usurpació de pastures, erms i camps al terme municipal de Saragossa.

Aspectes socioeconòmics

Té un interès especial el procés d'inserció econòmica i social de la Casa de Ramaders de Saragossa en el context europeu i hispànic de la baixa Edat Mitjana, a partir de les crisis estructurals ja manifestades des de finals del segle XIII i que perduraren durant el XIV, amb el canvi en les relacions de poder i de producció. El regnat de Jaume II d'Aragó fou de gran importància per a la Casa, ja que en rebé el suport en la lluita pel reconeixement dels seus privilegis a gran part del territori aragonès. El mateix rei tenia interessos pecuaris i disposava de grans ramats de bestiar. Entre els anys 1320 i 1325, els ramaders de Saragossa presentaren i feren acatar llurs privilegis de pasturatges a l'Aragó central, des del Somontano del Moncayo fins als erms de Belchite, a més de viles com ara Almodébar —que es desfaria de les pretensions de Saragossa— i també la zona muntanyenca d'Albarrassí (1325-1326), on els volien cobrar desconsiderats herbatges i menuts, però els conflictes foren continus des de llavors, per la qual cosa s'entreveu una lluita de poder de Saragossa i dels seus ramaders contra senyors feudals i eclesiàstics i altres consistoris, a més dels plets sorgits en el mateix terme de Saragossa, entre els de la ciutat i els seus barris rurals i entre ells mateixos.

Potser fenòmens de protesta i agitació social com el que representa la «Croada dels Pastors» (*Pastoreaux*) a la frontera pirinenca durant el juliol de 1320 repercutiren entre els pastors de Saragossa quan pujaren aquell estiu als pastius? Aquesta predicació antijueva i antimusulmana dels «pastors» degué influir en les viles pirinenques, i entronca amb l'antagonisme constant entre pastors cristians i agricultors mudèjars de la Vall mitjana de l'Ebre durant l'Edat Mitjana. Al segle XVI rebrotà aquesta rivalitat, mai sufocada, amb les «guerres» entre pastors muntanyencs i mo-

riscs: cruels assassinats de pastors, espantoses matances de la gent morisca de Codo i Pina (les deveses de Signa i de la Retuerta de Pina), el control dels grans escenaris de la transhumància hivernal en un context de grans alteracions politico-socials en el Regne. Un procés de llarga durada (segles XIV-XVI), com els estudiats pel professor Ferdinand Braudel en el món mediterrani.

Entre 1360 i 1363, en una conjuntura de guerra, fam i pesta, els ramaders de Saragossa enviaren els seus representants a les valls de les muntanyes de l'Alt Aragó per presentar-los els seus privilegis i fer que els respectessin. La data és molt significativa, ja que la conjuntura era favorable a l'activitat ramadera després de la des població rural, la progressiva capitalització i la demanda de teles de llana, pells i carn des dels mercats urbans. A les Corts Generals de Montsó de 1361-1362, a més de posar-se en marxa les Generalitats s'acordà que no es cobrés dret de pas, excepte als llocs on era costum cobrar-ne des d'antic. A partir d'aquestes Corts es trencà el colonialisme comercial català sobre la resta de territoris de la Corona. Davant la falta d'informació interna i econòmica sobre les activitats de la Confraria ramadera de Saragossa en aquest segle he intentat entreveure l'expansió ramadera i llanera manifestada en altres zones, però ni tan sols per al conjunt de la ramaderia aragonesa hi ha dades prou il·lustratives i diversificades. Sembla que els ramaders de Saragossa no aconseguiren imposar els seus privilegis en terres de Terol l'any 1369, després dels greus entrebancs per aconseguir-ho l'any 1301.

Es registren fortes pugnes entre les senyories i la reialesa per la percepció del tribut de l'herbatge a finals del regnat de Pere IV: l'any 1382 el rei manà al sotsgovernador del regne, al Justícia d'Aragó i a altres oficials reials que fessin respectar a tot Aragó el que s'estipulava en el Fur sobre herbatges i pastures, atesos els continus plets i enfrontaments entre la noblesa —cavallers, infançons i els seus llocs vassallàtics— i les ciutats, viles i llocs reials del regne. Als Pirineus, l'any 1386 els saragossans es veieren obligats a pagar importants quantitats de diners als de la Vall d'Ansó a canvi de les pastures, d'acord a un pseudoherbatge camuflat de préstec dinerari o censal. Fou tota una injecció de capitalització per a l'endeutada vall —10.000 sous jaquesos— i un esforç inversor per a la Casa de Ramaders, que assegurarà la pastura dels ramats sense ensurts. També amb la Comunitat de llogarrets de Daroca hi hagué desavinences en les dues últimes dècades del segle XIV.

Precisament fou a finals d'aquest segle quan el rei Joan I d'Aragó confirmà els privilegis de la Casa de Ramaders (1391) i quan l'exportació de llana es trobava en ple apogeu des de Saragossa, Escatrón, Osca, Terol, etc., fins a la costa catalana, Itàlia, França, i s'erigia en un factor de primer ordre dins l'economia aragonesa. A les Corts s'exercí una política proteccionista respecte de la ramaderia: des dels anys 70 del segle XIV Aragó reconstruí el seu espai agropecuari i des de finals d'aquest mateix segle Saragossa es convertí en un centre financer de referència per a un ampli territori. La

cabanya de berstiar de llana aragonesa en aquestes dècades finals del segle XIV sembla tenir un cens superior al milió de caps, amb un terç a Saragossa i els seus termes.

Saragossa aconseguí una singular prosperitat com a centre de distribució de les mercaderies que sortien i arribaven per l'Ebre, i es convertí en el principal centre industrial del país i en el primer mercat consumidor. La ciutat es proveïa habitualment dels excedents del camp en un petit cercle de 20 o 30 quilòmetres —el seu gran terme municipal— i la producció dels confreres de la Casa de Ramaders i també la que s'importava des de les terres veïnes castellanen li proporcionaven carn, llet, formatge i llards, pells i cuirs, a més de bona part de la llana requerida a la ciutat. Al segle XV Saragossa era una peça important en les xarxes de les societats mercantils europees.

Segons les fonts documentals i bibliogràfiques disponibles —sobretot de finals del segle XV—, és possible de conèixer el funcionament intern de la Confraria ramadera, els mètodes de finançament i les disputes i rivalitats entre els seus membres pel control de la gestió (amb antecedents a finals del segle XIV i a les dècades de 1410, 1440 i 1480, amb dures dissensions per l'arrendament de la Devesa de Saragossa i la distribució d'altres deveses). S'estatuïren noves Ordenances a la Confraria cap a l'any 1458.

No és possible d'oferir aquí una anàlisi detallada de la condició socioeconòmica dels ramaders de Saragossa pel que fa a les bases patrimonials, vincles familiars, veïnals i professionals, participació en els grans i petits negocis de compravenda de productes carnis, pelleters i llaners, amb Saragossa com a escenari, vicissituds de la vida pastorívola, la cultura material, el comportament i la mentalitat de pastors i majorals, etc. Recordarem, però, que els dirigents de la Casa i la línia d'actuació de la Confraria estaven tallats pel patró dels interessos de l'oligarquia saragossana, que alhora copava els llocs més destacats i representatius en el consistori de la ciutat i en altres institucions polítiques representatives del regne. Hi havia una evident relació entre els dirigents de la Casa de Ramaders —els que ocupaven els llocs de relleu— amb els grups de poder oligàrquic que ocupaven els càrrecs municipals i els ressorts del poder local i fins i tot del regne. El patriciat urbà, constituït per mercaders, baixa noblesa i homes de lleis, basava el seu poder econòmic i social en el patrimoni immobiliari i semovent, en el qual s'invertien esforços, diners i abundant mà d'obra, recuperat sobradament gràcies al lucratiu negoci de la venda de llana i productes carnis i lactis.

Entre els confreres i ramaders que recorrien al tribunal del Justícia de Ramaders hi havia membres de la noblesa i del clergat, humils pastors del poble baix i poderosos ramaders vinculats als negocis lligats a la provisió de subministraments de les carnisseries de Saragossa i al creixent comerç llaner, «puntal» econòmic de l'Aragó Medieval. He establert la interrelació amb el negoci de la llana, identificant els agents exportadors i l'increment del patrimoni dels ramaders en béns mobles i

immobles, intentant de conèixer la distribució dels beneficis i la quantia de la cabanya saragossana.

El segle XV va suposar per a la Casa de Ramaders de Saragossa el major apogeu de productivitat de les cabanyes dels seus confreres i, alhora, el major grau d'oposició a les seves activitats en el marc territorial del regne d'Aragó. Les valls pirinenques, el Somontano del Moncayo, les viles del patrimoni reial dels somontans, les senyories, les baronies i els comtats del centre d'Aragó, els Ordes Militars del Maestrat i el Baix Aragó i les Comunitats de viles de Daroca, Albarrasí i Terol presentaren una batalla tenaç contra els interessos i les prerrogatives dels ramaders de Saragossa, que a mitjan segle van haver d'habilitar, d'acord amb el consistori de la ciutat, una gran extensió de pastures, coneguda com la Devesa de Saragossa, per poder hivernar i estabular el bestiar transhumant que no trobava lloc en altres zones, molt bel·ligerants contra ells. La segona meitat del segle XV suposà una adaptació a les noves realitats, no exempta de grans litigis i contradiccions internes entre els propis confreres de Sant Simó i Sant Judes, alguns dels quals s'enriquieren nítidament. Tot i això, la Casa de Ramaders de Saragossa creuà el llindar del segle XVI amb una institució forta i consolidada com a pilar econòmic de la ciutat de Saragossa.

Rivalitat entre les diferents associacions ramaderes d'Aragó.

Organització de l'espai pastorívol

L'oposició més destacada a la Casa de Ramaders de Saragossa i a la ciutat que representava provingué de la Comunitat de viles de Daroca. Com a mínim des de l'any 1400 fins al 1500 se succeïren els conflictes, les baralles entre pastors i esquivadors, les captures i els robatoris de bestiar i d'altres béns materials, els processos judicials i l'enemistat personal i col·lectiva de llurs habitants. A la població de Longares, feu de Saragossa i situada prop de la frontera de la Comunitat, fou on es generà l'inacabable litigi.

Si en el primer terç del segle XIV vàiem enfrontades la Casa de Ramaders de Saragossa i la Comunitat de Terol, sembla que al XV, davant la manca de documentació, l'atenció dels ramaders saragossans es dirigí preferentment cap a les terres de Daroca, als Pirineus o altres zones, no a Terol ni a les terres del seu voltant. La comunitat de viles de Terol, al seu torn, s'hagué d'enfrontar a problemes ramaders en el veí regnat de València. A les Corts celebrades precisament a la ciutat de Terol els anys 1427-1428 els seus representants reclamaren al rei que fes respectar els antics privilegis dels seus ramaders de poder pasturar els ramats lliurement a les terres de patrimoni reial valencià, excepte en les deveses reials, perquè el batlle general del regne de València insistí a cobrar-los el delme de les cries del bestiar major i menut, i a més

sol·licitaren del rei que confirmés el privilegi segons el qual estaven exempts de pagar l'esmentat delme.

L'àmbit pirinenc fou l'altre gran focus de tensió per als saragossans. Per solucionar-la, aplicaren una política alternativa o simultània de pactes i de pressió jurídica. L'any 1421 els procuradors del Justícia i capítol de la Casa de Ramaders de Saragossa i els de les autoritats de la vila i vall d'Ansó coincidiren a voler solucionar les alteracions i els disturbis generats en els últims anys entre les parts i que havien deixat inservible la concòrdia o *contracto de composicion* de 1386 i acordaren una nova concòrdia sobre pastures i «adempros» entre els ansotans i confreres de la Casa i els consistoris dels barris rurals més significativament ramaders del terme de la ciutat (La Muela, Perdiguera, Villamayor i Penyaflor). És una prova que els ramats d'aquestes viles, una al Sud i tres al Nord de la ciutat, tenien costum de transhumar a la vall pirinenca i/o de rebre a l'hivern els ramats ansotans, aspecte no contemplat en la concòrdia de 1386. Aquest document de 1421, que prenc com a paradigma dels signats per la Casa de Ramaders, delimitava més que l'anterior els drets i les responsabilitats de les parts, especialment en tot el procediment de les denúncies de robatoris, furts i danys, i la seva reintegració. Altres aspectes, com ara l'hospedatge obligatori a les cases de la vila ansotana per als ramaders i pastors de Saragossa o bé el pagament d'un formatge per cada cabanya als esquivadors de la vall, romangueren inalterables en tots dos tractats. La principal novetat respecte de l'anterior fou el manteniment del pacte sobre l'herbatge, però amb una apreciable puja de preus per als ramaders de Saragossa.

Amb la Vall de Tena els conflictes esclataren entre 1426 i 1436. Existia una rivalitat permanent entre els ramaders de la vall i els de la ribera saragossana. Els de Tena intentaren limitar al màxim a la seva vall les prerrogatives dels confreres de Sant Simó i Sant Judes, i no faltaren oportunitats de negociar arrendaments de pastures amb els competidors de la casa de Ramaders, com ara els ramaders assentats a les Cinc Viles, el Somontano d'Osca o els Monegros.

Les Ordinacions i els Estatuts municipals de la Vall de Tena il·lustren les lluites dels muntanyencs contra els privilegis de la Casa de Ramaders de Saragossa de pastura lliure i gratuïta en pastius comunals de les terres de patrimoni reial. Els veïns de Tena, en no poder impedir la pujada dels ramats saragossans a la vall, decidiren d'aplicar una política de «terra cremada» negant allotjament, provisions i fins i tot pa i vi als pastors i majorals de Saragossa. Això succeí progressivament, amb la promulgació d'estatuts restrictius per als saragossans, els anys 1436, 1445 i 1451, així com en la dècada de 1490.

Els veïns de Tena, a diferència dels muntanyencs d'Ansó o Etxo, decidiren respectar els privilegis de Saragossa, però hàbilment intentaren de dissuadir els saragossans d'acudir als seus pastius. Aprofitaren que no es feia al·lusió en els privilegis de la Casa de Ramaders a l'acolliment i a l'abast dels pastors i per això els negaren

allotjament, menjar i fins i tot pa, actitud que no canvià a la segona meitat del segle XV, tot i que evitaren un enfrontament total. De fet, l'any 1449, quan el senyor Joan de Navarra, governador del regne — i futur rei— dictà una provisió contra les valls pirinenques aragoneses que atemptessin contra els privilegis dels ramaders de Saragossa (Ansó, Etxo, Aragüés del Port, Aisa, Borau, Canfranc, Acumuer, Garcipollera i ribera de Biescas) no hi inclogué la Vall de Tena. Al final del segle XV bona part de la Vall de Tena intentà d'articular una coalició amb la ciutat d'Osca i altres viles per fer front a la Casa de Ramaders de Saragossa. A partir de llavors ja no els resultà fàcil als confreres de Sant Simó i Sant Judes de fer respectar els seus privilegis en aquestes muntanyes. Però aquesta dinàmica no es desenvoluparia fins al segle XVI.

Aparegueren també conflictes amb la Vall de Borau els anys 1439-1440, i amb la Vall d'Etxo l'any 1449, i l'infant Joan, germà del rei, amenaçà aquest mateix any les autoritats de les viles, llogarrets i valls d'Ansó, Etxo, Aragüés del Port, Aisa, Borau, Canfranc, Acumuer, Garcipollera i Biescas, situades a la comarca de Jaca.

L'any 1450, el Justícia i el Capítol de Ramaders de Saragossa nomenaren procuradors per tractar les diferències que tenien amb els muntanyencs de la Vall d'Etxo. I el 1454 ho feren amb el consistori de la vila d'Etxo i els seus llogarrets de Suesa, Ordués, Biesa i Escagüés: triaren el camí de la solució arbitral. L'any 1456 les dues parts acataren el compromís i la sentència arbitral sobre pastures, favorable als saragossans, que veieren reconeguts els seus privilegis, drets i «ademprios» en totes les muntanyes de la Vall d'Etxo (ús i possessió sobre encabanar, llenyar, abeurar, apletar, caçar, fer corrals i pasturar de dia i de nit ramats grans i petits), excepte en els boverals antics de la vila i els llogarrets de la vall. En aquest reconeixement hi entraren els majorals i els pastors de les cabanyes saragossanes amb els seus ramats propis, sempre que anessin amb ramats del amos, si eren ansotans; en cas contrari, fos quin fos el seu origen i procedència podrien pujar a la vall 200 caps de bestiar menut com a màxim, tal com estipulava l'estatut de les Ordinacions de la Casa de Ramaders.

Aquest tipus de lligams d'hospitalitat i de mutu interès entre saragossans i muntanyencs contribuï a explicar com s'interrelacionaven els ramaders de les diferents zones d'explotació ramadera a Aragó i la innecessària creació d'una organització general aragonesa de ramaders (i concretament als Pirineus, on s'observaven acords a dues bandes, amb els ramaders francesos i amb els de la ribera de l'Ebre). Ja havia passat el moment idoni per a constituir-la, i els pactes, els «arranjaments», resolien els problemes conjunturals.

En els territoris situats entre la muntanya i la planura, que eren creuats en els viatges estacionals i requerits per pasturar els ramats en la seva marxa, la relació amb la Casa de Ramaders de Saragossa era ambivalent. Si els privilegis ramaders d'una vila reial com ara Almudébar l'alliberaven legalment de la intromissió dels ramats de Saragossa en el seu ampli terme durant la primera meitat del segle XV, l'any 1476

els d'Almudébar es veieren obligats a pagar a la Casa de Ramaders de Saragossa els animals que els havien pres i degollat en concepte de pas.

En aquest segle els ramaders saragossans s'enfrontaren amb la ciutat i el «Ligallo» de ramaders de Tarassona. Aquesta ciutat obtingué l'any 1427 una signatura de dret en detriment del monestir de Veruela, del senyor de Malejàn i dels jurats i el consistori de Saragossa, que autoritzava Tarassona a prohibir l'entrada de ramats forans a la devesa de Tarassona. S'evidencia així una dura pugna entre ramaders saragossans i turiasonencs per l'accés i el control de les pastures del Moncayo. L'any 1450, els turiasonencs aconseguiren que es prohibís el pasturatge de ramats en les terres de conreu, excepte als veïns de Tarassona i als que en feien ús; ja havien obtingut una prohibició idèntica l'any 1409.

A més, l'any 1460, el rei d'Aragó Joan II concedí als ramaders de Tarassona el privilegi de tenir «Ligallo», «al igual que lo gozan los de Zaragoza y otros Ligallos del reino» (l'any 1459 l'havia concedit als d'Eixea). Aquest privilegi era tan sols una confirmació dels concedits per Jaume I l'any 1256 i per Joan I el 1391, que feia arribar a Tarassona les gràcies concedides a la Casa de Ramaders de Saragossa, i és un senyal de l'oposició generalitzada al regne contra les prerrogatives ramaderes de la confraria saragossana.

La problemàtica i la conflictivitat per l'accés i l'aprofitament de les pastures, les aigües i els serveis pastorívols és la informació més habitual en la documentació conservada. S'hi parla de l'articulació de l'espai ramader aragonès, que he intentat de reconstruir a través del que controlava el sector ramader de Saragossa. Es pot intuir que a mitjan segle XV es produí una recomposició del mapa ramader d'Aragó, amb una gran activitat i propulsió econòmica i social dels altres «ligallos», «mestas» i cases de ramaders del regne, atesa la institucionalització de les associacions, l'adopció d'estatuts ramaders per cada una d'elles —semblants als de la Casa de Ramaders de Saragossa cap a 1458— i la lluita exercida contra la intrusió de les cabanyes de la capital en els respectius àmbits d'influència.

Com a reflexió final, cal destacar la impressionant trajectòria històrica de la Casa de Ramaders de Saragossa, una entitat socioeconòmica aragonesa que ens aporta prop de vuit segles ininterromputs de bagatge històric i que avui encara contribueix de forma destacada a dinamitzar l'economia aragonesa.

Bibliografia

ASSO, I. J. de. *Historia de la Economía Política de Aragón*. Saragossa, 1798. [Reedició, pròleg i índexs a cura de J. M. CASAS TORRES. Saragossa: Guara Editorial, 1983, 487 p. i reproducció, en format original, del *Novísimo mapa de Aragón* de Juan Bautista Labaña].

CANELLAS, Á. *El Archivo de la Casa de Ganaderos de Zaragoza. Noticia e Inventario*. Saragossa: Institución Fernando el Católico, 1982. (Fuentes Históricas Aragonesas; 8).

—. *Diplomatario medieval de la Casa de Ganaderos de Zaragoza*. Saragossa: Real Sociedad Económica de Amigos del País, 1988.

Falcón, I. «La Ganadería aragonesa medieval». *Actas de las III Jornadas sobre el Estado actual de los estudios sobre Aragón* (Tarazona, 1980). Saragossa, 1981, p. 893-903.

FERNÁNDEZ OTAL, J. A. «La transhumancia entre el valle medio del Ebro y el Moncayo a fines del siglo XV». *Turiaso* [Tarassona], núm. X, t. II (1992), p. 225-239. [Monogràfic *Actas del II Encuentro Nacional de Estudios sobre El Moncayo. Ciencias Sociales*].

—. *La Casa de Ganaderos de Zaragoza. Derecho y transhumancia a fines del siglo XV*. Saragossa: Institución Fernando el Católico, 1993.

—. «Relaciones entre la Casa de Ganaderos de Zaragoza y el Ligallo o Mesta de Albarracín en la Edad Media». *Boletín de información ovina* [Saragossa], núm. 6 (1993), p. 6-7.

—. «Los "actos de Corte" del Justicia de Ganaderos de Zaragoza como fuente de Historia Medieval». Dins: *VIII Jornadas sobre Metodología de la Investigación científica sobre Fuentes Aragonesas*. Saragossa: Instituto de Ciencias de la Educación de la Universidad de Zaragoza, 1993, p. 393-404.

—. «En pos del agua: la inspección de abrevaderos en las riberas del Jalón y Huerva por los ganaderos zaragozanos (1440)». *Aragón en la Edad Media* [Saragossa], núm. X-XI (1993), p. 251-267.

—. *Documentación medieval de la Corte del Justicia de Ganaderos de Zaragoza*. Saragossa: Institución Fernando el Católico, 1994 (Fuentes Históricas Aragonesas; 21).

—. «La Casa de Ganaderos de Zaragoza y la Jacetania en la Baja Edad Media: pastos, cabañeras y vida pastoril». Dins: *Actas del XV Congreso de Historia de la Corona de Aragón* (Jaca, 20-25 de septiembre de 1993). T. III: *Jaca en la Corona de Aragón (siglos XII-XVIII)*. Saragossa: Departamento de Educación y Cultura del Gobierno de Aragón, 1994, p. 218-240.

—. «Las vías pecuarias de la Comarca de Cinco Villas». Dins: *Los caminos en la Historia de las Cinco Villas*. Ejea de los Caballeros: Centro de Estudios de las Cinco Villas, 1994, p. 77-121.

—. «Transhumancia y fiscalidad medieval en el Alto Aragón». Dins: *Actas del XV Congreso de Historia de la Corona de Aragón* (Jaca, 20-25 de septiembre de 1993). T. I, vol. IV: *El poder real en la Corona de Aragón (siglos XIV-XVI)*. Saragossa: Departamento de Educación y Cultura del Gobierno de Aragón, 1994, p. 69-97.

—. *La Casa de Ganaderos de Zaragoza en la Edad Media. Aportación a la Historia Pecuaria del Aragón Medieval (siglos XIII-XV)*. Saragossa: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Zaragoza, 1996. [Edició en microfítxes].

—. «Un periplo pastoril por Aragón, el país de los Ligallos». Dins: *La Casa de Ganaderos de Zaragoza. Ocho siglos en la Historia de Aragón*. Saragossa, 1997, p. 53-64 [Catàleg de l'Exposició amb el mateix títol. Saragossa, Palacio del Justiziazgo, 13 febrer/16 març de 1997].

—. «El Justicia de Ganaderos de Zaragoza en la Edad Media». Dins: Eloy FERNÁNDEZ CLEMENTE (coord.). *II Encuentro de Estudios sobre el Justicia de Aragón*. Saragossa: Ed. del Justicia de Aragón, 2001, 30 p.

—. «Las vías pecuarias de Aragón. Memoria histórica y futuro abierto». Dins: M. Ángeles MAGALLÓN BOTAYA (coord.). *Los caminos históricos y las comunicaciones de Aragón*. Saragossa: Institución Fernando el Católico, 1998, p. 210-237. [Hi ha un extracte a la monografia *En defensa de las Vías Pecuarias*. Vol. II. Madrid: AEDE-NAT, 1996, p. 20-32; i a *IIiedra. Boletín Informativo sobre Ecología y Solidaridad* [Madrid], núm. 26 (1996), p. 25-29].

MARÍN y PEÑA, M. «La Casa de Ganaderos de Zaragoza. (Notas para la historia del régimen jurídico de la Ganadería aragonesa)». *Universidad* [Saragossa], núm. 6 (1929), p. 25-57 i 173-217.

(Traducció de Vidal SOLÉ LAMARCA)